

Dierproeven en ethiek

Jac. A.A. Swart¹

Introductie

In discussies over dierproeven valt al gauw het woord ethiek. Mensen zeggen bijvoorbeeld dat ze ethische bezwaren hebben tegen dierproeven omdat het dier daaronder lijdt. Anderen wijzen hierbij op het schenden van de integriteit en de intrinsieke waarde van een dier. Ook voorstanders van dierproeven grijpen naar het ethische vocabulaire om hun standpunt naar voren te brengen. Zij stellen bijvoorbeeld dat dierproeven gerechtvaardigd zijn omdat deze kennis opleveren voor de behandeling van ziekten waar mensen ernstig onder kunnen lijden. Alhoewel ethiek dus belangrijk is, wordt haar argumentatieve kracht in discussies soms sterk gerelativeerd. Men meent bijvoorbeeld dat ethiek vooral een persoonlijke, subjectieve en soms zelfs emotionele opvatting inhoudt over wat wel en niet toelaatbaar is. Men reduceert de discussie dan tot persoonlijke voorkeuren over wat juist of onjuist is. Een geheel andere visie op ethiek wordt onder andere door de ethicus Henk van Luijk verwoord. Hij verstaat onder ethiek: *de reflectie op normen en waarden waaraan wij onszelf en anderen in redelijkheid gehouden achten met het oog op een ordening van de samenleving* (Van Luijk, 1993). Normen en waarden zijn hierbij regels en uitgangspunten die ons handelen in morele zin sturen. Deze benadering sluit de persoonlijke kant niet uit maar stelt tevens dat ethiek een rationele onderbouwing heeft en een sociale kant kent. Ethiek is vanuit dit perspectief niet een kwestie van persoonlijke smaak of emotie. Zij is rationeel, richt zich op anderen en draagt bij aan het samenleven. Daarmee is ethiek ook in andere sectoren relevant. Onze economie zou bijvoorbeeld geheel vastlopen als we niet konden uitgaan van een behoorlijke mate van wederzijdse eerlijkheid als ethische norm in het onderlinge handelsverkeer.

Ethische theorieën

Dit rationele aspect vertaalt zich in ethische theorieën die bijvoorbeeld morele regels en normen rechtvaardigen. De relatie tussen ethische theorieën, normen & waarden en handelingen vertoont een zekere analogie met die tussen wetenschappelijke theorieën, natuurwetten en feiten. Zoals je een wetenschappelijke theorie kunt toetsen aan feiten kun je een ethische theorie toetsen aan fundamentele morele intuïties die niet ter discussie staan. Een ethische theorie die het lijden van dieren onder alle omstandigheden goedkeurt moet wel onjuist zijn omdat zij fundamenteel botst met wat vrijwel iedereen vindt. Anderzijds zal een ethische theorie die elke handeling met welk dier dan ook afwijst door weinig mensen serieus worden genomen. Analoog aan de voorspellende waarde van wetenschappelijke theorieën mag je van ethische theorieën verwachten dat ze richtinggevend zijn voor de morele beoordeling van nieuwe situaties waarvan de morele juistheid niet direct gegeven is. Zo zou je met een ethische theorie de vraag willen beantwoorden of het klonen of genetisch modificeren van dieren geoorloofd is. Anderzijds kunnen nieuwe situaties of technologische mogelijkheden tot nieuwe ethische en theoretische inzichten leiden. De opkomst van genetische modificatie heeft bijvoorbeeld geleid tot theorievorming over het begrip integriteit van dieren (Brom, 1997).

Verschillende ethische theorieën kunnen echter verschillende antwoorden opleveren op de vraag of een handeling geoorloofd is. In een ethische analyse is daarom de keuze van een theoretisch perspectief zeer relevant (zie ook bijvoorbeeld Van Willigenburg et al., 1993). In die keuze spelen ervaringen, cultuur, traditie en emotionele overwegingen mede een rol.

---

¹ De auteur is medewerker bij de Science & Society Group van de Faculteit Wiskunde en Natuurwetenschappen van de Rijksuniversiteit Groningen. E-mail: j.a.a.swart@rug.nl

Het is dus niet zo dat in de ethiek subjectieve elementen geen rol spelen. Maar, ook in de wetenschap spelen deze een rol. Wetenschappers werken binnen bepaalde paradigma's waarin bepaalde aspecten wel of juist niet als relevant worden beschouwd en veel wetenschappers geven de voorkeur aan een simpele en elegante theorieën boven complexe theorieën op grond van esthetische overwegingen.

Gevolgenethische ethiek

Handelen heeft een belangrijke plaats in de ethiek. De reden is dat handelingen gevolgen zullen hebben. Wie kwaad denkt, benadeelt niemand tenzij dat in handelen met gevolgen wordt omgezet. Dat is de kern van gevolgenethische theorieën. Daarbij gaat om de bedoelde gevolgen. Onbedoelde gevolgen worden niet meegerekend, tenzij men dat had kunnen voorzien. Gevolgenethische ethiek wordt daarom ook wel teleologische ethiek (telos is Grieks voor doel) genoemd. Om positieve en negatieve gevolgen tegen elkaar te kunnen afwegen heb je een criterium, een soort van pasmaat, nodig. Dat criterium moet niet-ethisch van aard zijn en bovendien omwille van zichzelf nastrevenswaardig. Het dient niet-ethisch van aard te zijn omdat anders dat criterium weer ethisch gerechtvaardigd moet worden. Het dient omwille van zichzelf nastrevenswaardig te zijn omdat anders weer een nieuw criterium moet worden gezocht; Is dat laatste niet het geval dan zou dit tot een oneindige regressie of tot een cirkelredenering leiden. Voorbeelden van niet-ethische waarden die omwille van zichzelf worden nagestreefd zijn welzijn, schoonheid, geluk, plezier, bruikbaarheid, gezondheid. Zij hebben eigen of intrinsieke waarde.

Een belangrijke gevolgenethische stroming is het **utilisme**, gevestigd door Britse liberaal-filosofen in de negentiende eeuw. Volgens het utilisme is het meeste nut en geluk voor het grootste aantal mensen maatgevend voor de morele juistheid van een handeling. Vaak zijn de gevolgen van een handeling zowel positief als negatief en dient een soort van kosten-baten afweging te worden gemaakt. Wanneer we willen weten of een dierproef moreel geoorloofd is dan dienen we volgens deze benadering de gevolgen van de dierproef en de mogelijk alternatieven af te wegen. Nadelen zijn bijvoorbeeld het ongerief voor het dier, de kosten (het geld kan ook voor een ander nuttig doel worden gebruikt) en het ongerief dat mensen ervaren als ze dieren zien lijden of weten dat ze lijden. Daartegenover staat dat patiënten wellicht betere geneesmiddelen krijgen. Voordelen van de proef zijn ook wetenschappelijke inzichten en misschien de carrièreperspectieven voor de wetenschapper. Farmaceutische bedrijven kunnen meer winst maken en daarmee werkgelegenheid scheppen. Al deze factoren tellen uiteraard niet even zwaar mee maar als we alles te samen nemen, moet de afweging volgens deze benadering leiden tot maximalisatie van geluk of nut, rekening houdend met het de betrokkenen.

Problemen bij de gevolgenethiek

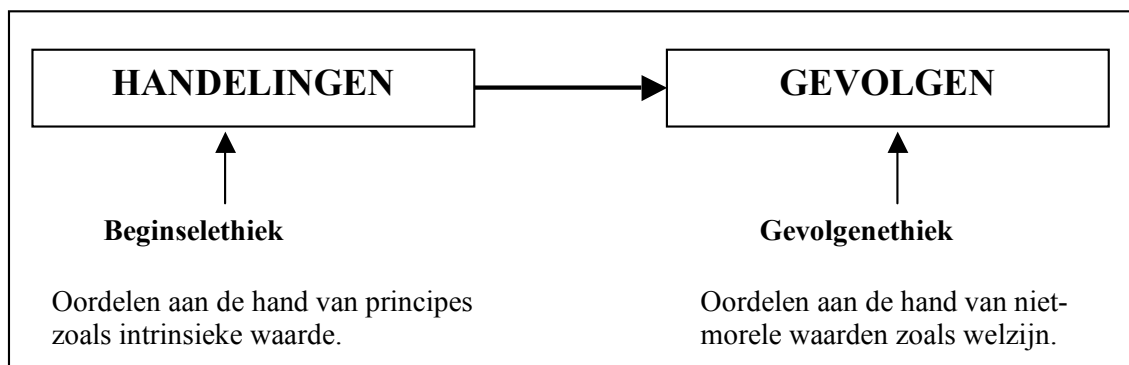
De gevolgenethiek ontstond in de tijd waarin zich ook de economie en de moderne wetenschap ontwikkelden. De sterke nadruk op kwantificering (de term kosten-baten analyse is al gevallen) is dan ook in deze ethiek terug te vinden. Hierin schuilen ook grote problemen. Het is bijvoorbeeld moeilijk om alle gevolgen uitputtend te kwantificeren. Hoe meet je geluk of nut en hoe kun je dat voor alle betrokkenen doen? Moet je dat dan vervolgens voor elke handeling apart doen of kun je in de praktijk bepaalde vuistregels hanteren? De zwaarste kritiek is echter dat deze benadering kan leiden tot handelingen die we weliswaar volgens de regels der kunst hebben gerechtvaardigd maar niettemin moreel onjuist achten. Zeer kleine, irrelevante voordelen voor een groot aantal mensen kunnen gezamenlijk zwaarder wegen dan de wellicht zeer ernstig gevolgen voor betrokken dieren. Als het aantal mensen dat voordeel ondervindt maar groot genoeg is, is elke handeling uiteindelijk geoorloofd. Proeven met dieren met cosmetische doeleinden zou je dus op utilistisch gronden kunnen rechtvaardigen

als resulterende producten door heel veel mensen worden gebruikt. In Nederland vinden we deze proeven toch onaanvaardbaar en zijn ze verboden.²

Beginsletheik

In de bespreking van de gevolgenethiek kwam naar voren dat deze benadering op gespannen voet kan staan met sommige intuïties. Dat hoeven echter geen puur subjectieve redenen zijn. In onze samenleving kennen we morele beginselen of waarden die we omwille van zichzelf juist of nastrevenswaardig vinden. Een voorbeeld is rechtvaardigheid dat inhoudt dat gelijken gelijk en ongelijken ongelijk moet worden behandeld aan de mate van (on)gelijkheid. Rechtvaardigheid heeft betrekking op verdeling van gevolgen van een handeling maar is niet een criterium waarop een gevolg zelf wordt beoordeeld: de handeling zelf dient aan dit criterium te voldoen. Er bestaan meer van deze fundamentele morele beginselen die zich richten op handelingen. Het testen van bepaalde geneesmiddelen op mensen zonder hun vrijwillige, op informatie gebaseerde, toestemming (*informed consent*) zou bijvoorbeeld veel nuttige informatie opleveren maar botst met het recht op zelfbeschikking van mensen. Andere voorbeelden zijn beschermwaardigheid (bijvoorbeeld van het ongeboren kind), weldoen en niet-schaden. Deze laatste twee hebben ook een gevolgenethisch karakter maar men bedoelt hiermee dat de motivatie van de handeling zelf op deze principes gestoeld moet zijn.

In de dierethiek hanteert men deels vergelijkbare beginselen: naast weldoen en niet-schaden is het respect voor de **intrinsieke waarde** van het dier een veelgenoemd beginsel, met name bij de discussie over genetische modificatie van dieren. Met intrinsieke waarde bedoelt men dat dieren een waarde hebben die niet-instrumenteel is maar die louter omwille van zich zelf bestaat, bijvoorbeeld omdat het doelgerichte, levende wezens zijn. Sommigen verbinden deze benadering met een bepaalde mate van psychologische en neurologische complexiteit van het dier (Regan, 1989). Een verwant begrip is de **integriteit** van het dier, een begrip dat verwijst naar de heelheid en gaafheid van een dier en dat gerelateerd is aan het soortspecifiek en zelfstandig kunnen functioneren (Brom, 1997; Verhoog & Visser, 1999). De overheid voert op grond van deze beginselen een 'nee, tenzij beleid' met betrekking tot genetische modificatie. Genetische modificatie van dieren is verboden tenzij er een zwaarwegend belang in het spel is.

Figuur 1. Samenvattend schema van twee belangrijke ethische theorieën.

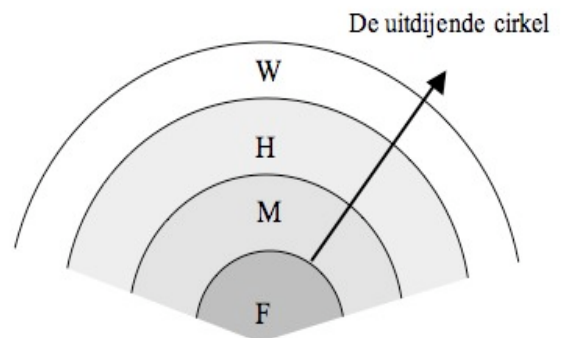
De scheiding tussen gevolgenethiek en beginsletheik is niet zo scherp als het lijkt. Je kunt bijvoorbeeld verdedigen dat wanneer de gevolgen van een handeling de autonomie van mensen of rechtvaardigheid onder druk zetten, deze handeling niet juist is. Daarmee ontstaat een soort van mix: op basis van beginsletheïsche argumenten worden utilistische

² Overigens kunnen cosmetische doeleinden ook belangrijke medische toepassingen hebben, denk aan de behandeling van brandwonden.

overwegingen beperkt. Er bestaan ook andere ethische theorieën zoals deugdenethiek, levensethiek en zorgethiek die van andere premissen uitgaan. Gevolgenethiek en beginsel­ethiek zijn echter in de discussies over dierproeven tamelijk dominant. De zorgethiek is echter ook relevant. Zij stelt onderlinge afhankelijkheid centraal in plaats van klassieke beginselen als autonomie. Tronto en Fisher definiëren zorg als een ‘typisch menselijke activiteit die alles omvat wat we doen om onze wereld in stand te houden, te laten voortbestaan en te herstellen zodat we er zo goed mogelijk in kunnen leven. Die wereld omvat onze lichamen, onszelf en onze omgeving die we alle trachten te verweven in een complex levenshoudend web’ (Tronto, 1993, p. 103, vertaling Verkerk, 2000). Deze benadering, die in de gezondheidszorg erg relevant is, kan ook betrekking hebben op dieren zoals huisdieren, vee en proefdieren. Zij behoren immers tot de wereld waarin we moeten leven en waarvan we afhankelijk zijn.³ We zijn hen daarom zorg verschuldigd. Er dienen daarom goede redenen te zijn voor het gebruik van dieren als proefdier.

De morele gemeenschap

In het bovenstaande zijn we er vanuit gegaan dat dieren in de ethische afweging meetellen. Heel lang is de morele gemeenschap echter beperkt geweest tot mensen, vaak zelfs tot mensen uit onze onmiddellijke omgeving: de familie of de mensen uit de eigen gemeenschap. Denk bijvoorbeeld aan de periode van slavernij waarin slaven moreel werden buitengesloten. In de loop van de eeuwen is de morele gemeenschap voortdurende uitgebreid en werden ook dieren geleidelijk toegelaten. Men spreekt ook wel van de Uitdijende Cirkel (Singer 1983; Midgley, 1983), zie figuur 2. Toch was de wetgeving over dierproeven tot voor enkele decennia terug gebaseerd op het idee dat het lijden van dieren vooral nadelig was voor de menselijke zedelijkheid. In de huidige wetgeving hebben dieren echter een plaats gekregen. Zorg voor hun welzijn en de intrinsieke waarde van dieren zijn uitgangspunten geworden. Dit geldt in de eerste plaats voor dieren die wij houden en waar we dus verantwoordelijk voor zijn zoals huisdieren, vee en proefdieren. Maar ook is er discussie over de morele status van wilde dieren (zie Swart, 2004a, 2005).

Figuur 2. De uitdijende morele gemeenschap. *F: familie; M: menselijke gemeenschap; H: huisdieren; W: wilde dieren.*

Wat zijn de overwegingen om in toenemende mate dieren tot de morele gemeenschap te rekenen? Er worden vaak twee motieven aangevoerd. De eerste is dat veel dieren, en met name de ‘hogere’ dieren, in biologisch opzicht sterk op mensen lijken.

Dat is ook de reden dat we ze gebruiken voor dierproeven. Die overeenkomsten leiden er toe dat we met redelijke zekerheid kunnen aannemen dat dieren net als mensen pijn kunnen lijden.⁴ Het voorkomen van pijn en leed is omwille van zich zelf een nastrevenswaardig criterium waarin dieren in principe niet verschillen van mensen.⁵ Er is volgens deze

³ Elders heb ik betoogd dat ook wilde dieren op onze zorg – in een enigszins andere zin – kunnen rekenen.

⁴ Het is overigens belangrijk pijn en lijden te onderscheiden. Pijn is een gewaarwording, lijden heeft betrekking op de subjectieve beleving van (bijvoorbeeld) pijn. Psychologische vermogens spelen hierbij wellicht een grote rol.

⁵ Overigens hebben pijn, ongerief, stress, etc. ook een positieve functie. Het leert organismen met de omgeving om te gaan en te anticiperen op bepaalde situaties, zie Swart, 2004a.

benadering geen goede reden dieren anders te behandelen dan mensen. Omdat dit argument vooral op pijn en ongerief betrekking heeft wordt het vooral in een gevolgenethische context gehanteerd. Het is met name de ethicus Peter Singer die dit argument krachtig naar voren heeft gebracht en die daarmee in de jaren zeventig van de vorige eeuw de discussie over dierproeven sterk aanwakkerde (Singer, 1994).

Een andere redenering gaat uit van beginslethische overwegingen. Met name 'hogere' dieren hebben evenals mensen een mate van bewustzijn, verlangens, emoties, enzovoorts. Ze verschillen volgens deze benadering daarin niet fundamenteel van mensen. Daarom dienen zij met respect behandeld te worden en zij hebben daarom ook rechten (Regan, 1989).

Dierproeven ethisch toetsen

In Nederland zijn Dierexperimentencommissies (DECs) belast met het beoordelen van de ethische aanvaardbaarheid van dierproeven (Swart et al., 2004). Elke dierexperiment moet eerst positief beoordeeld worden alvorens een onderzoeker de dierproef mag uitvoeren. Een DEC toetst op twee gronden. Ten eerste toets zij het maatschappelijke en wetenschappelijk belang tegen het berokkende ongerief en beoordeelt zij of er geen alternatieven zijn. Ten tweede toetst de DEC proefdierkundig: voldoet de dierproef aan proefdierkundige inzichten qua behandeling, huisvesting en verzorging? In de proefdierkunde gelden echter ook normatieve uitgangspunten. Men spreekt over de drie V's: vervanging van proefdieren, vermindering van aantallen proefdieren en verfijning van dierproeven. Met dat laatste bedoelt men dat proeven zodanig moeten worden opgezet dat ongerief minimaal is binnen de doelstelling van de proef. Daarbij is proefdierkundige kennis zeer belangrijk. Proefdierkundig toetsen vooronderstelt daarom ook ethisch toetsen.

De ethische toets is niet gemakkelijk (zie ook Schurgers, 2005). Ongerief en belangen zijn ongelijksoortige categorieën waar geen goede pasmaat voor bestaat. Daarnaast zijn er veel dilemma's. Wat is erger? Een proef met weinig dieren maar relatief veel ongerief of een proef met veel dieren maar weinig ongerief? Ook verschillen tussen diersoorten zijn vaak aanleiding tot dilemma's. Is een proef met een kat erger dan met een muis? Elders heb ik betoogd dat er goede redenen kunnen bestaan om biologisch vergelijkbare dieren toch verschillend te behandelen (Swart, 2004b). Ook de beoordeling van alternatieven is lastig. Alternatieven bestaan op vele niveaus. Gaat het om een alternatieve onderzoeksmethodiek, een alternatieve toepassing of om een alternatieve manier om de gezondheidszorg te realiseren (nadruk op preventie van een ziekte zoals diabetes in plaats van behandeling)?

In de praktijk is de ethische toetsing van dierproeven vooral een gevolgenethische toetsing: ongerief wordt afgewogen tegen de menselijke belangen. In de Wet op de dierproeven (WOD) staat weliswaar dat de intrinsieke waarde van het dier het uitgangspunt is, maar hoe dat moet worden opgevat, is niet duidelijk. Intrinsieke waarde en integriteit zijn ook lastig te operationaliseren. Waar moet je vanuit gaan? Het oorspronkelijke dier? Dat is lastig bij proefdieren die al tientallen jaren gefokt of ingeteeld worden. Bovendien, waarom zou een gefokt dier minderwaardig zijn t.o.v. een wild dier? Niettemin hanteren we in onze dagelijks leven de begrippen integriteit en intrinsieke waarde met betrekking tot andere mensen. Het zijn intuïtieve begrippen die er voor zorgen dat we de ander met respect en niet louter als middel of als instrument, behandelen. In deze zin kunnen we ook dieren benaderen.

Het werk dat DECs verrichten mag niet betekenen dat anderen zijn vrijgesteld van de ethische reflectie over de aanvaardbaarheid van dierproeven. DECs besluiten niet over dierproeven maar adviseren de vergunninghouder – de instelling waar de dierproef wordt uitgevoerd – over de aanvaardbaarheid van de dierproef. Uiteindelijk ligt de verantwoordelijkheid bij de vergunninghouder zoals universiteiten en bedrijven, bij de onderzoeker die de proef bedenkt

en uitvoert bij de vergunninghouder, bij de dierverzorgers die dieren verzorgen en bij de financiers, zoals collectebusfondsen, die experimenten betalen. Ook ligt er een verantwoordelijkheid bij burgers. De medische vooruitgang is voor een groot deel gebaseerd op inzichten die met dierproeven worden verkregen. Dat geldt niet alleen voor ingewikkelde behandelingen zoals orgaantransplantaties maar ook voor simpele voorzieningen zoals pijnstillers waar we allen op z'n tijd gebruik van maken. De reflectie over de aanvaardbaarheid van dierproeven is daarom niet alleen een zaak van wetenschappers, dierenbeschermers of ethici, maar van iedereen die gebruik maakt van medische voorzieningen.

Geraadpleegde literatuur

- Brom F.W.A. (1997) Onherstelbaar verbeterd. Biotechnologie bij dieren als een moreel probleem. Centrum voor Bio-ethiek en Gezondheidsrecht: Utrecht / Van Gorcum: Assen;
- Luijk H. van (1993) Om redelijk gewin. Oefeningen in bedrijfsethiek. Boom, Meppel.
- Midsley M. (1983) *Animals and Why the Matter*. The University of Georgia Press: Athens, Georgia
- Regan T. (1989) *The Case for Animal Rights*. In: T. Regan & P. Singer (eds.), *Animal Rights and Human Obligation*, sec. ed., 105-114, Prentice Hall: Englewood Cliffs, New Jersey.
- Schurgers R. (2005) *Ethiek in dierexperimentcommissies*. Wetenschapswinkel Biologie, Hoofdafdeling Dier, mens en maatschappij, afdeling Proefdierkunde, Universiteit Utrecht: Utrecht.
- Singer, P.(1994) *Dierenbevrijding*. De Geus: Breda, 1994.
- Singer P. (1983) *The Expanding Circle*. Ethics and sociobiology. Oxford University Press: Oxford.
- Swart, J.A.A. (2004a) The wild animal as a research animal. *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*. 17(2). 181-197.
- Swart, J.A.A. (2004b) Zijn sommige dieren meer gelijk dan andere dieren? In: (J.A.A. Swart, H. Zwart & J. Wolters, eds.) *DEC's in discussie*. De beoordeling van dierproeven in Nederland. Budel: Damon, pp. 69-78.
- Swart, J.A.A. (2005) Care for the wild. Dealing with a pluralistic practice. *Environmental Values*. 14 (2): 251-263.
- Swart, J.A.A, H. Zwart & J. Wolters (eds.) (2004) *DEC's in discussie*. De beoordeling van dierproeven in Nederland. Budel: Damon.
- Tronto, J.C. *Moral Boundaries. A Political Argument for an Ethic of Care*. Routledge, New York / London, 1993.
- Verhoog H. & Visser M.B.H. (1999) De aard van het beestje. Onderzoek naar de morele relevantie van Natuurlijkheid in discussies over biotechnologie bij dieren. NWO Ethiek en Beleid: Den Haag.
- Verkerk, M. 'Zorgethiek'. *NVBE Nieuwsbrief*, 2000, 7 (4): 2-4.
- Willigenburg T. Van, A. Van den beld, F.R. Heeger en M.F. Verweij (1993) *Ethiek in praktijk*. Centrum voor Bio-ethiek en Gezondheidsrecht: Utrecht / Van Gorcum: Assen